

ЮВІЛЕЇ

*До 150-річчя з дня народження
Олексія Гілярова*

Марина Ткачук

Олексій Гіляров: роздуми з приводу ювілею

1 січня 2006 р. виповнилося 150 років з дня народження Олексія Микитовича Гілярова (1856-1938)¹. Не оминати увагою цю поважну дату спонукає не тільки статус О. Гілярова - професора філософії Університету Св. Володимира з понад тридцятирічним стажем та першого українського академіка-філософа. В особі О. Гілярова ми вшановуємо по-справжньому видатного науковця, мислителя, педагога, неординарну творчу особистість, діяльність якої залишила яскравий слід в історії вітчизняної університетської філософії та історико-філософської науки.

Неабиякі інтелектуальні здібності та літературний талант Олексій Гіляров вочевидь успадкував від батька - відомого російського публіциста, філософа, видавця Микити Гілярова-Платонова (1824-1887). Не «спочила» природа й на нащадках Олексія Микитовича: його син Сергій (1887-1946) - відомий мистецтвознавець, професор, один із провідних співробітників Київського музею західного і східного мистецтва; його онук Меркурій (1912-1985) - видатний природознавець, засновник ґрунтової зоології, академік, почесний член наукових товариств у багатьох країнах світу. У родині Гілярових завжди панували справжня любов до знання, відчуття глибокої причетності до європейської

¹ У більшості видань (у тому числі довідкових) повідомляється дата народження за «старим стилем» — 20 грудня 1855 р.

культурної традиції, культ книги, переконання у тому, що кожна людина покликана досягнути, прикрасити й збагатити життя.

Уродженець Москви, вихованець історико-філологічного факультету Московського університету (1876-1880), де розпочалися його філософські студії, влітку 1887 р. Олексій Гіляров уперше переступив поріг Університету Св. Володимира, призначений на посаду приват-доцента кафедри філософії. Відтоді його життя було пов'язане з Києвом - передусім з університетом, де пройдено всі шаблі академічної кар'єри (від приват-доцента - до заслуженого професора). У цьому житті марно шукати якихось зовні ефектних подій: воно було цілковито присвячене викладацькій і науковій діяльності, яким О. Гіляров віддавав усі свої сили і снагу. З року в рік - лекції, робота над монографіями, підручниками, статтями, рецензіями, спілкування з учнями і колегами. Навіть канікулярний час професора майже завжди поглинали наукові студії у бібліотеках Берліна, Мюнхена, Парижа та Лондона. Їх плідність засвідчено численними публікаціями О. Гілярова з філософії та історії філософії, психології, літературознавства, хімії², багато з яких стали подією у науковому житті тогочасної Росії й здобули високу оцінку фахівців.

Відданість науці не перетворювала, втім, О. Гілярова на такого собі відлюдника, відірваного від світу. Він не шкодував часу для близьких і друзів, любив природу й отримував майже дитяче задоволення від велосипедних та піших прогулянок, із завзятістю та натхненням колекціонував годинники.

Перший тривожний дзвоник, що порушив роками усталений спосіб життя київського професора філософії, пролунав у 1917 році. Від людини, внутрішньо байдужої до питань політики та класової боротьби, переконаної у неправочинності будь-якого насильства і марності спроб перевлаштувати світ на засадах комунізму, що «...цілковитим запереченням приватної власності суперечить властивій кожній істоті певній особистості»³, від О. Гілярова навряд чи можна було очікувати захопленого сприйняття революційних змін - зламних у його житті, як і в житті всієї «старої» філософської інтелігенції. Своєрідним підсумком

² Бібліографію праць О. Гілярова див.: *Ткачук М. Л.* Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. - К.: Укр. Центр духовної культури, 1997. - С. 142-145.

³ *Гіляров А. Н.* Философия в ее существе, значении и истории. - К., 1918. - Ч. I. - С. 144.

попереднього творчого шляху мислителя, «завісою», останнім спалахом у пошуках «світлої і радісної філософії» стала його праця «Філософія в її сутності, значенні та історії»⁴, написана в буремні 1918-1919 рр. «...за найнесприятливіших умов: руйнування держави, бомбардування, вибухів, грабінницьких нальотів "товаришів", відсутності світла, непевності у завтрашньому дні»⁵.

Яким став цей «завтрашній день» для Олексія Гілярова? Ззовні — далеко не найгіршим, якщо врахувати, що в його житті не було вигнання, арештів, допитів, в'язниць і таборів. Навпаки, у березні 1922 р. О. Гілярова було обрано академіком Всеукраїнської Академії Наук, наприкінці того ж року підтримано його ініціативу створення при кафедрі філософії ВУАН суспільствознавчого семінару (з 1925 р. - Семінару з соціальної філософії), що об'єднав під проводом досвідченого фахівця молодих київських науковців.

А втім, радянський період - найпохмуріша сторінка у житті і творчості О. Гілярова. Справа не лише у матеріальних нестатках і принизливому становищі науковців у післяреволюційні роки (на початку 1920-х рр. заробітна платня академіка була меншою від заробітної платні пересічного робітника у два з половиною рази, але й вона не надходила по шість-десять місяців), які повною мірою торкнулися й О. Гілярова та його родини. Особливий трагізм долі мислителя у пожовтневі часи надають його змушена «методолого-ідеологічна перебудова» та вже прижиттєве забуття.

Щодо першого, перегляд світоглядних засад уможлиблював-ся для О. Гілярова деякими «внутрішніми» чинниками - несприйняттям спекулятивного ідеалізму з його претензією «вирішувати всі складні питання простим ширянням думки»⁶, практичною спрямованістю його теоретичних побудов, нерелігійним характером його філософування, цілковитою толерантністю «до всіх філософських напрямів, як однаково необхідних проявів життя й однаково далеких від безумовної істини»⁷, діалектичністю

⁴ Вийшли друком перші два томи праці. Підготовлений третій том, присвячений новоевропейській філософії, опублікований так і не був.

⁵ Гіляров А. Н. Философия в ее существе, значении и истории. - Ч. I. - С. 1.

⁶ Гіляров А. Н. Что нужно читать, чтобы заниматься философией // Университетские известия (К.). — 1902. — № 11. — С. 4.

⁷ Гіляров А. Н. Что такое философия и что она может и чего не может дать. - К., 1899. - С. 28.

мислення, що робила його розуміння світу відкритим для змін. І все ж таки вирішальну роль у «методолого-ідеологічній перебудові» мислителя відіграли радше «зовнішні» чинники: в умовах перетворення марксизму на тотальну й панівну ідеологію зрілий науковець із уже сталим, глибоким і цілісним баченням світу постав перед необхідністю пристосовуватися до «єдино правильного вчення», а отже, поступатися виплеканими переконаннями.

Попри жодні сумніви у широті наміру О. Гілярова дістати суті марксистської філософії («...філософувати на догоду начальству філософія не навчає»⁸ - таким завжди було його наукове й викладацьке кредо), залишається сумнів: чи міг мислитель, який усе життя заперечував монополію на істину і досконалість будь-якого вчення, який ставився до будь-якого з них як до «моменту істини», раптом «прозріти» й побачити її всю цілком у марксизмі, до того ж спотвореному сучасними йому інтерпретаторами та теоретиками? Навряд чи. І це засвідчують праці О. Гілярова, написані у пожовтневий період. Назви праць - справді «марксистські», чого не скажеш про їхній зміст. Свідомо чи несвідомо, він не стільки відстоює ідеї марксизму, скільки намагається узгодити їх із тими поглядами, яких тримався все життя. У глибині душі О. Гіляров завжди залишався сповідником свого «синехологічного спіритуалізму», хоча й не говорив про це вголос за радянських часів - мабуть, через природне людське бажання зберегти життя собі й своїм близьким. За останнє філософові довелося сплатити дорогу ціну - у результаті «синтезу з марксизмом», від початку приреченого на невдачу, його вчення втрачає глибину і поетичність. У працях пожовтневих років відчутні незвичні для мислителя суперечливість, роздвоєність, навіть якась розгубленість і безпорадність; усе цікаве й цінне у них пов'язане лише з тим, що у Гілярові-«новому» так і не змовк Гіляров-«старий».

Судячи з того, що майже нічого з написаного О. Гіляровим у 1920-1930-ті роки не побачило світ, недостатня «марксистськість» академіка не залишилася непоміченою для керманічів радянської науки, в очах яких «стара» наукова інтелігенція залишалася об'єктом особливого пильнування і підозри навіть тоді, коли не чинила відкритого опору. З кінця 1920-х рр., з часів

⁸ Гіляров А. Н. Философская пропедевтика в гимназиях // Киевлянин. - 1904. - № 331. - С. 3.

тотальної «окупації» ВУАН «червоною професурою» й остаточного перетворення академічного життя на «фронт» ідеологічної боротьби, О. Гіляров, так само як і інші «старі» академіки, які ще зберігали свій статус, фактично був усунутий від діяльності в академії. Заклопотані викриванням і тавруванням один одного, «нові» академіки навіть не помітили його смерті - судячи з відсутності бодай згадки про неї в академічних «Вістях». Через кілька десятків років знищили й поховання на Байковому кладовищі...

Але залишилися незнищеними його книжки, втілені в них думки і сподівання різнобічної талановитої людини, відданої служінню Істині, Красі та Благу. Залишилися численні документи, спогади, свідчення, які увиразнюють видатну роль О. Гілярова у розбудові вітчизняної філософської освіти та науки і роблять його ім'я особливо шанованим у фаховому середовищі.

Про плідність багаторічної викладацької діяльності О. Гілярова переконливо свідчить піднесення рівня філософської освіти і культури в київському університетському середовищі кінця ХІХ - початку ХХ ст., формування в Університеті Св. Володимира потужного філософського осередку, діячі якого стали відомі далеко за його межами. Василь Зеньковський, Густав Шпет, Павло Блонський, Дмитро Чижевський, Валентин Асмус, Генріх Якубаніс, Степан Ананьїн, Олександр Щербина - цими іменами своїх вихованців професор О. Гіляров міг пишатися по праву. Попри всю строкатість їхніх долі і розбіжність у поглядах, кожен із них зберігав потужну фахову «закваску» студентських часів, могутній стрижень прищепленої тоді ж справжньої філософської культури.

Чим приваблював Гіляров-викладач? Передусім віртуозним володінням предметом і неабиякою майстерністю його викладу. «У лекціях О. М. Гілярова з історії філософії, - згадував В. Асмус, — чарівне враження справляв бездоганно високий інтелектуальний смак, естетична довершеність думки й слова, позбавлена будь-якої метушливості та похвальби витонченість»⁹. Вимогливий до себе, він не заробляв популярності заграванням з аудиторією та поблажливістю на іспитах. «Треба диявольськи працювати над собою, видобувати з себе все, що в тобі закладено»¹⁰, — недарма саме ця настанова професора закарбовувалася

⁹ Асмус В. Ф. Философия в Киевском университете в 1914-1920 годах (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. - 1990. - № 8. - С. 96.

¹⁰ Паустовский К. Далекие годы. Беспокойная юность. - К.: Дніпро, 1987. - С. 271.

у свідомості його слухачів, для яких він був Майстер, «досвідчений диригент», котрий «змушує найупертішого оркестранта довести до повного вираження кожен інструмент»¹¹. Перше, на що він налаштовував вихованців, - це бездоганне знання першоджерел. Доволі промовистими щодо цього видаються екзаменаційні вимоги професора О. Гілярова до курсу з історії давньої філософії (адресовані, до речі, студентам історико-філологічного факультету): «Іспит ґрунтується на текстах Платона, Арістотеля. Вимагається докладне знання одного з діалогів Платона... й частини (не менше однієї книги) одного з трактатів Арістотеля... Потрібно чітко знати хід думок, розподіл доказів, найважливіші витлумачувані у творі філософські питання, найскладніші місця та їх роз'яснення. Іспитований має бути обізнаний із біографією Платона та Арістотеля, зі змістом їхніх творів, із присвяченими їм найвидатнішими працями вчених і найкращими виданнями. Водночас іспитований повинен виявити загальну обізнаність із найзначнішими філософськими вченнями у Давній Греції». Якщо додати, що, за тогочасними стандартами, йшлося не про переклади, а про оригінальні джерела, то риторичність запитання, чи багато сучасних дипломованих фахівців подолали б цей звичайний курсовий іспит, стає очевидною. Ще більшою мірою це стосується фахового, магістерського іспиту з філософії, до складання якого готувалися майбутні «професорські стипендіати» (у сучасному розумінні - аспіранти). Від них вимагалось знання, мовою оригіналу, фрагментів досократиків, діалогів Платона («Протагор», «Горгій», «Федр», «Бенкет», «Федон», «Держава», «Філеб», «Софіст», «Тімей»), творів Арістотеля («Аналітика друга», «Метафізика», «Нікомахова етика», «Про душу») поеми Лукреція «Про природу речей», середньовічної філософії, творів Декарта, Бекона, Локка, Г'юма, Спінози, Ляйбніца, Канта, Фехнера, Спенсера, Вундта. Поряд з історико-філософською частиною програма підготовки до іспиту містила питання з метафізики, етики, психології та логіки, які супроводжувалися чималим переліком грецькомовних і латиномовних першоджерел, а також німецькомовних, англомовних, франкомовних фахових праць (у тому числі найостанніших) з означених питань.

Покладаючи у фундамент філософської освіти *знання* предмета (приклад доволі повчальний для сьогоднішнього), другу її скла-

¹¹ Паустовский К. Далекие годы. Беспокойная юность. - К.: Дніпро, 1987. - С. 271.

дову О. Гіляров убачав у прищепленні вихованцям здатності до критичного й самостійного мислення, у пробудженні активного й творчого наукового інтересу, у вихованні дослідницьких навичок. Ніщо так не дратувало професора, як відповіді «з чужих слів» і запозичені з підручників шаблонні судження. Скептичний і стримано-іронічний настрій його лекцій, майстерне викриття суперечностей, в яких народжується і розвивається філософська думка, виховували у його слухачів тверезе ставлення до всіх без винятку вчень. «О. Гіляров, - згадував, наприклад, П. Блонський, - відіграв велику роль у тому, що я не записався ні в чії наслідувачі; він виховував гарний філософський смак, і це завадило мені записатись у послідовники десятирядної філософської дрібности. Але він так само розвивав дужий критицизм щодо найзначніших філософів, отже, я не міг бути ні юмістом, ні кантіанцем, ні гегельянцем»¹².

Що ж було запорукою успішної викладацької діяльності О. Гілярова? Мабуть, передусім його власна «справжність», «непідробність» фахівця і науковця. В його особі студенти бачили не байдужого функціонера, перейнятого тим, аби швидше «відпрацювати» відведений час. У його особі бачили не лише знавця, інтелектуала, а й, передусім, творчу особистість, плідного вченого, мислителя, невтомного дослідника. До його настанов прислухалися, бо він навчав тому, що по-справжньому глибоко знав, розумів і вмів сам; його вимога сумлінності, ґрунтовності, неординарності не дратувала, бо сумлінність, ґрунтовність, неординарність були ознаками його власної творчості.

Щодо останньої, не може не вражати різноманітність наукових інтересів О. Гілярова, до царини яких належали не лише філософія та історія філософії, а й літературознавство, психологія, хімія. У кожній із цих галузей він заявляв про себе як фахівець, однак пріоритетними для нього завжди залишалися філософські студії.

Світоглядні пошуки О. Гілярова у 1880-1890-х рр. увінчуються переконанням: «Усе в одному й одне в усьому, роздрібнене в єдиному і єдине в роздрібненому — ось єдина прийнятна точка зору на світобудову»¹³. З цієї точки зору, переконаний він, ні матерія не є причиною духу, ні дух не є наслідком матеріального; немає і чогось третього, що спричиняє і дух, і матерію.

¹² Блонский П. П. Мои воспоминания. - М.: Педагогика, 1971. - С. 60-61.

¹³ Гіляров А. Н. Введение в философию. - К., 1907. - С. 122.

За «синехологічним» ученням О. Гілярова, «...дух і матерія є ... двома визначеннями однієї першооснови, всесвітньої свідомості, яка відкривається нашій свідомості як живий організм, що вміщує у собі нескінченну множинність підпорядкованих живих організмів, або як особистість, що охоплює нескінченну множинність підпорядкованих особистостей. Дух є свідомістю, як явище кожного живого організму, особистості для себе, матерія є свідомістю, як явище їх для іншого. ...Як *різні* визначення свідомості, дух і матерія, явище для себе й для іншого, внутрішнє і зовнішнє, не зводяться одне до одного, але всі вони зводяться до одного спільного - всі вони є різними визначеннями свідомості»¹⁴. Розглядаючи матеріальне і духовне як дві сторони однієї й тієї самої сутності - «всесвітньої свідомості», О. Гіляров убачає в усіх явищах дійсності певну психофізичну реальність — тілесну й духовну водночас. І «всесвітнє начало», що пов'язує в єдину цілісність усі елементи світу, і кожен із цих елементів, є одухотвореними, існують як живі організми, наділені не лише «зовнішнім», а і «внутрішнім» буттям¹⁵.

Навчаючи про «всеєдиний духовний організм», сам О. Гіляров наголошував на близькості своїх поглядів поглядам німецького психофізика і філософа Густава Теодора Фехнера (1801-1887). Разом з тим, гіляровська «синехологія» видається глибоко співзвучною і філософії всеєдності Володимира Соловйова. Крім спільного прагнення пояснити суголосність універсуму й здобути цілісне знання про цілісне буття, обох мислителів об'єднує й уявлення про Всесвіт як про органічну систему, і визнання всесвітньої (за термінологією В. Соловйова - «вселюдської») істоти за духовне першоначало, що втілює у собі «єдність спричиняючу» та «єдність спричинену». «Абсолютне здійснює благо через істину у красі» — цей лейтмотив соловйовської філософії цілком виразний і в його київського колеги, так само переконаного в тому, що «істина, краса, благо - три позначення однієї й тієї ж об'єктивної сутності»¹⁶.

¹⁴ Гіляроо А. Н. Введение в философию. - К., 1907. - С. 139-140.

¹⁵ Див.: Гіляров А. Н. Введение в философию. - С. 53

¹⁶ Гіляров А. Н. Старые поэты в новых русских переводах. Дант, Боккаччо, Ариост, Сервантес, Байрон. Критический очерк с точки зрения учения о поэзии как выражении вселенского Логоса. — К., 1895. — С. 7.

У такій схожості поглядів і самого світосприйняття О. Гілярова та В. Соловйова немає нічого дивного, адже спільним витоком їх філософських учень є платонізм. «Платонізм як підвалина сучасного світогляду у зв'язку з питанням про завдання і долю філософії» - так називалася перша праця О. Гілярова, надрукована 1887 року. Переконавання в тому, що немає іншого мислителя, який відіграв би більшу роль у культурі людства, ніж Платон, що немає жодної галузі духовного життя, в якій би не зустрічалось відлуння платонізму, філософ проніс через усю свою творчість і передав у спадок учням. «У системі Платона, - вважав О. Гіляров, - філософський геній сягнув найбільшої висоти, далі якої йти було неможливо. Всі подальші системи давнього світу, так само як і системи нового часу, були або переробкою вчення Платона, або еkleктикою щодо попередніх його вчень»¹⁷. Втім, учення Платона філософ розглядає не просто як філософську систему, а як цілісний моральний, естетичний і релігійний світогляд¹⁸: «Повільно, але невпинно прокладав цей світогляд шлях до людських сердець, і тепер його сповідують мільйони. Попри намагання фізики пояснити світобудову законами сліпої матерії та сили, донині непорушним є переконання, що у світі все спрямоване до мети; попри наполягання дослідної психології на тому, що коріння моральності губиться у прагненні до самозбереження, по сьогодні жива віра у вроджене людському духові усвідомлення безумовного морального обов'язку; попри старання фізіології звести почуття краси до певного порядку нервових збуджень, естетика не перестає навчати, що краса є чистим і вічним ідеалом. Але всі ці вірування частково зросли на ґрунті Платонового вчення, частково запроваджені у життя платонізмом»¹⁹. Цілком очевидно, що «синехологічне» вчення О. Гілярова у своїх вихідних засадах є тим платонівським світорозумінням, у якому мислення і буття тожні й їхня відмінність «знімається» в ідеальній першооснові;

¹⁷ Гіляров А. Н. Значение философии // Университетские известия (К.). - 1887. - № 11. - С. 31.

¹⁸ З нашого погляду, саме гіляровським працям значною мірою зобов'язаний П. Флоренський своїм розумінням платонізму як «духовного прагнення», що є «і ширше за вчення Платона, і глибше за нього», а також висновком, що «європейська філософія вийшла з рук Платона». У цьому переконують як безпосередні посилання на твори О. Гілярова, так і майже дослівне відтворення окремих тез його першої праці у відомих «Загальнолюдських коренях ідеалізму» та «Смислі ідеалізму».

¹⁹ Там само. - С. 28.

в якому «множинне є єдиним, а єдине - множинним»; у якому метою буття постає повнота істини, краси і блага.

Разом з тим, по суті «філософ вседності», О. Гіляров аж ніяк не може бути зарахований до тієї релігійно-філософської течії, з якою усталено пов'язують російську традицію вседності. Концепція вседності, запропонована О. Гіляровим, вільна від того містико-богословського змісту, яким пронизана, наприклад, метафізика В. Соловйова. О. Гілярову цілковито чужі і богословська проблематика, і богословська термінологія. Наголошуючи на близькості філософії та релігії, О. Гіляров наполягає на відмінності й самостійності кожної з цих галузей культури. Відтак той цілісний світогляд, якого прагне О. Гіляров, не може ґрунтуватися на релігії, позаяк, твердить філософ, «посилатися на Бога при розв'язанні тих чи тих питань - отже, не давати ніякої відповіді»²⁰. «Синехологія» О. Гілярова залишається осторонь традицій християнсько-православної філософії з її особистісним розумінням Абсолюту. Фундамент його ідеалізму становить те саме безособове божественне начало Платона, яке В. Соловйов вважав за найістотнішу обмеженість платонівського вчення. У філософії О. Гілярова цілком відсутнє прагнення до християнізації платонізму, яке зазвичай вважають характерною особливістю російського прочитання Платона. Крім того, його «синехологія» вільна й від есхатологізму і напруженого апокаліптичного передчуття, якими сповнена релігійно-філософська думка в Росії на зламі ХІХ-ХХ ст. Свою філософію він називає «світлою й радісною»: «Вона світла, адже за її принципом усе проникнуто світлом свідомості. Вона радісна, адже вбачає у прагненні до радості найвищий принцип світобудови; вона віддає належне усій розкоші чуттєвого світу й усім розумовим насолодам; вищою радістю вона визнає повноту життя й назагал і в цілому заперечує смерть»²¹.

Отже, хоч би якими екзотичними видавалися твердження О. Гілярова про одухотвореність рослин, планет чи всієї Сонячної системи, його вчення про всезагальну єдність є глибоко

²⁰ *Гіляров А. Н.* Введение в философию. - С. 23.

²¹ Там само. — С. 43. Згідно з синехологічним ученням, помирає будь-яка органічна система, вилучена із всесвітнього цілого. Натомість останнє непідвладне смерті, адже все померле повертається до нового життя. На думку О. Гілярова, як наші сприйняття не зникають дошенту, входячи до наших спогадів, так душі померлих продовжують жити у всесвітній свідомості.

гуманістичним за своєю сутністю та спрямованістю. Його етичні настанови виходять з онтологічно обґрунтованого принципу: «Всяляка істота у Всесвіті — це ти». Осяяна світлом духовності, сповнена віри у творчу активність особистості, філософія О. Гілярова прагне знайти підвалини людського життєсвіту як єдиного цілого, в якому б «усі народи за фізичним і духовним багатством були б, наскільки можливо, одним велетнем»¹², довести, що закон єдності, який діє у світі, визначає й суспільне життя, покладає загальнолюдські начала й цінності, й відповідно до цього загальнолюдського висловлює моральний імператив.

У історико-філософському збірнику особливо доречно згадати і вагомий доробок Олексія Гілярова як історика філософії. Саме історія філософії була постійним предметом наукових студій мислителя, який скромно позиціонував себе як «історик і критик», що «вивчає філософські системи в їх послідовному зв'язку й за безпосередніми джерелами», що «пошановує філософські переконання з точки зору здорового глузду й їхньої широти»²³.

Авторитет і відомість у фаховому середовищі (а разом - магістерський і докторський ступені) принесли О. Гілярову праці «Грецькі софісти, їх світогляд і діяльність у зв'язку із загальною політичною та культурною історією Греції» (1888) і «Джерела про софістів. Платон як історичний свідок» (1894). Близьке знання давньогрецької мови, філософських першоджерел, античної історії, літератури, мистецтва, побуту, надзвичайна обізнаність у західноєвропейських дослідженнях у цих галузях²⁴ створили їх автору заслужену репутацію одного з найвизначніших філософів-античознавців Росії кінця XIX - початку XX ст.²⁵.

²² Гіляров А. Н. Старые поэты в новых русских переводах. - С. 23.

²³ Гіляров А. Н. Платонизм как основание современного мировоззрения в связи с вопросом о задачах и судьбе философии. - М., 1887. - С. 87.

²⁴ Переконливим свідченням цього є значна кількість спеціальних оглядів і рецензій на новітні праці західноєвропейських філософів-античознавців, надрукованих О. Гіляровим на зламі XIX-XX ст. у журналах «Вопросы философии и психологии» та «Университетские известия».

²⁵ Докладніше про це див.: Ткачук М. А. Античознавчі студії О.М. Гілярова // Київські обрії: історико-філософські нариси. - К.: Стілос, 1997. - С. 146-166. Ткачук М. А. Історико-філософське античознавство в Києві XIX - початку XX ст. // Наукові записки НАУКМА. - Т. 21. Філософія та релігієзнавство. - К., 2003. - С. 9-59.

Разом з тим, особливу вагомість історико-філософському доробку О. Гілярова надає сьогодні, на наш погляд, його досвід осмислення тих принципових питань, навколо яких, власне, й конститується історія філософії як окрема наукова дисципліна.

Передусім варта уваги активна участь О. Гілярова у теоретико-методологічних пошуках сучасної йому історико-філософської науки, спричинених прагненням подолання гегелівської велично-похмурої схеми історії філософії, що нівелювала самочинність і самоцінність індивідуального перед загальним, намагаючись вкласти той особистісний спалах свідомості, з якого вічно народжується філософування, в «прокрустове ложе» абсолютної істини. Сучасник В. Дільтея і В. Віндельбанда, київський дослідник був одним із тих, хто запропонував плідну альтернативу деперсоніфікованій моделі історії філософії, відірваній від живлячого її ґрунту - людського світу. Такою альтернативою став так званий культурологічний підхід до вивчення історико-філософського процесу, що передбачає осмислення останнього через призму єдності логічного і культурно-історичного начал, сфокусованих у творчій філософській індивідуальності.

Сформована в руслі культурологічного підходу до вивчення історії філософії, історико-філософська концепція О. Гілярова ґрунтується на розумінні філософії як творчої діяльності, спрямованої до побудови «такого цілісного і злагодженого світорозуміння, яке відповідало б усім вимогам нашого духу, однаково теоретичним, моральним, естетичним, допомагало б порозумітися в усіх складних питаннях і давало б керівництво для життя»²⁶. У розумінні О. Гілярова філософія є особливою, світоглядною наукою, що, вмішуючи знання про світ, висловлює ціннісне до нього ставлення, створює моральний ідеал, який задає людині систему життєвих цінностей, переконань і вчинків. Висловлюючи людське прагнення до гармонії зі світом, єдиним із нею й водночас зовнішнім щодо неї, філософія перебуває в одвічному шуканні такого цілісного і суголосного світорозуміння, в якому б «істини розуму» примирювалися з «істинами серця». Відображенням цього пошуку, на переконання О. Гілярова, і є історія філософії.

²⁶ Гіляров А. Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. 1. — С. 65.

У концепції мислителя історичний розвиток філософії розглядається через призму єдності особистісної, культурно-історичної та логічної його детермінант, причому ключова роль відводиться саме першій. Акцентуючи її роль, О. Гіляров виходить із того, що феномен культури, філософія водночас є й особистісним феноменом. Відчуваючи вплив середовища і часу, особа ніколи не є «відбитком» соціуму, його повторенням на рівні мікрокосму; її духовний світ - активний і самодостатній, і філософські ідеї є результатом цієї внутрішньої активності, синтезу знань про світ і моральнісного його переживання. Відтак історія філософії постає не царством застиглих постулатів, а творчим процесом, безперервним рухом до філософського ідеалу, головними діячами якого виявляються не «безликі» ідеї, а їхні творці. Такий підхід, на думку О. Гілярова, зумовлює принципове значення для історико-філософського пізнання розгляду філософії як творчої діяльності, в якій відбувається самореалізація філософуючого суб'єкта, усвідомлення того, що результати цієї діяльності (ідеї та теорії) завжди відбивають своєрідність особистості філософа, особливості його людської долі, психічної організації, характеру й темпераменту, відображають світ не лише його думок, а й почуттів. Цим же зумовлюється й необхідність вивчення тих багатьох аспектів, з якими пов'язано осмислення самого феномену філософської творчості.

Варто уваги, що, наголошуючи на наріжній ролі особистісного начала у розвитку філософії, О. Гіляров уникає суб'єктивістських абсолютизацій і вузькопсихологічних трактувань. Убачаючи у кожному філософському вченні печатку своєрідності його творця, О. Гіляров глибоко усвідомлює, що останній «в усіх своїх суб'єктивних переживаннях стоїть під впливом середовища і часу»²⁷. В особі філософа, немовби у фокусі, знаходять своє відображення соціальні, економічні, моральні, політичні та інші реалії його доби. Переломлені крізь призму творчої індивідуальності мислителя, вони визначають його світорозуміння. У цьому сенсі, філософія «породжується всім багатством суспільного і духовного життя, це багатство у собі відображає, собою примножує й суспільному життю служить»²⁸. Звідси — ще одна принципова настанова для історика

²⁷ Гіляров А. Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. I. — С. 59.

²⁸ Там само. - С. 166.

філософії: будь-яке філософське вчення може бути зрозумілим лише у конкретно-історичному контексті, з урахуванням усіх різноманітних зв'язків, в яких перебуває філософія кожної доби.

Перекоаний у тому, що «виривати» історію філософії із зв'язку з іншими течіями суспільного і духовного життя, бачити в ній дещо самодостатнє, - «значить розуміти її не лише однобічно і вузько, а й зовсім неправильно»²⁹, О. Гіляров завжди прагне показати, як у реальній історії переплітаються релігія, філософія, наука, мистецтво, моральність, політика, право, виходячи з органічної єдності всіх форм духовного життя як форм творчої діяльності. Цілісність, внутрішня єдність духовної культури певної доби, наголошує він, не є абстракцією, що існує у мисленні історика: вона реальна, конкретна, наочна у діяльності її творців³⁰. Історик філософії повинен, отже, досліджувати творчу спадщину того або іншого мислителя як цілісність, не обмежуючись лише її філософською стороною, «вирваною» з тієї єдності, поза якою вона не може бути зрозумілою й оціненою.

Намагаючись з'ясувати, чим же визначається культурно-історична специфічність епохи, відбита у філософських пам'ятках, О. Гіляров заперече проти вивчення історико-філософського процесу лише з точки зору його «зовнішньої» зумовленості. Поряд із зовнішньою мислитель визнає і внутрішню, логічну закономірність філософського розвитку. Для нього безумовні наявність генетичного зв'язку та наступності між філософськими вченнями, вагомість ролі в історико-філософському процесі філософської традиції. Однак так само безумовною для О. Гілярова є неприпустимість абсолютизації логічної детермінанти розвитку філософії. Критикуючи гегелівську історико-філософську концепцію за її «логіцизм», за зображення історії філософії як розгортання ідеї, в «якому кожне наступне необхідно покла-

²⁹ Гіляров А. Н. *Философия в ее существе, значении и истории.* — Ч. I. — С. 166.

³⁰ Так, нагадує О. Гіляров, у античності майже кожен значний мислитель був водночас і філософом, і фізиком, і астрономом, і геометром, і поетом. Видатні мислителі середньовіччя відомі як богослови, містики, філософи, алхіміки й навіть винахідники. Творчий універсалізм «титанів» Відродження викликає подив і захоплення всіх подальших поколінь. Те саме стосується й новоевропейської культури, починаючи від Галілея (природознавця, філософа, автора праць з мистецтвознавства, одного з творців італійської літературної мови), Паскаля (математика, філософа, публіциста, сатирика), Ляйбніца (філософа, історика, юриста, географа, політика, дипломата) й закінчуючи багатьма іншими мислителями.

дається попереднім згідно зі схемою, встановленою за суто теоретичними міркуваннями самим Гегелем»³¹, О. Гіляров висловлює переконання в тому, що «схема» історико-філософського процесу повинна не нав'язуватися історії, а з неї виводитися, причому в такий спосіб, щоб «кожний період пояснювався без усіляких напинань із різноманітних суспільних умов йому попередніх і сучасних»³². Тільки виходячи з єдності, а не тотожності логічного та історичного, і можна, на думку мислителя, відтворити історико-філософський процес в усій його повноті.

Важливо відзначити, що плідність теоретичних і методологічних напрацювань О. Гілярова у царині історії філософії підтверджена не тільки його власним досвідом конкретних історико-філософських студій, а й досвідом його учнів. З-поміж вітчизняних фахівців ХІХ — початку ХХ ст. О. Гіляров є чи не єдиним, хто залишив по собі своєрідну «школу» - «школу» історико-філософського тлумачення тексту, відзначеного філологічною точністю й однаково уважним ставленням до творчої особистості та історико-культурного контексту її діяльності. Ця «школа» цілком виразна у творчості його вихованців - Генріха Якубаніса, Павла Блонського, Валентина Асмуса. З-поміж учнів О. Гілярова згадаймо й Степана Ананьїна, чий переклад діалогу «Софіст», здійснений 1906 року за ідеєю та підтримкою вчителя, і досі залишається неперевершеним. Під керівництвом і безпосереднім впливом О. Гілярова відбулося й фахове становлення таких видатних істориків філософії, як Василь Зеньковський і Дмитро Чижевський. Не минулася марно гіляровська «школа» й для Густава Шпета, одного з найнеординарніших істориків російської філософії.

Слід, залишений Олексієм Гіляровим в історії вітчизняної філософської освіти та науки, є, як бачимо, надто помітним, аби вибачити ту байдужу легковажність і упередженість, з якою поставилася до нього у свій час радянська філософська історіографія. Втім, і на сьогодні його повернення із забуття залишається лише частковим - праці мислителя давно вже стали раритетними, хоча варті того, аби отримати нове життя. Сподіваємося, пропонувана нижче публікація одного з відомих у свій час творів О. Гілярова - переконливе цьому свідчення.

³¹ Гіляров А. Н. Философия в ее существе, значении и истории. - Ч. I. - С. 167.

³² Там само.